

nis. Šiuo metu Guido Michellini jau pradėjo rengti mokslinį Simono Vaišnorio raštų, sugretintų su originalais, komentuoimą leidimą. Tai labai reikalingas kalbotyrai darbas, kurio laukiame linkėdami autoriui geriausios sėkmės.

Vytautas Ambrazas

Ю.С. С т е п а н о в, Ин-
доевропейское предложение.
Москва: Наука, 1989, 248 с.

Istorinė sintaksė, ilgą laiką buvusi gana apleista kalbotyros sritis, šiuo metu ypač traukia kalbininkų dėmesį. Vis labiau aiškėja, kad tik tyrinėjant pagrindinio kalbos vieneto – sakinio raidą galima suprasti indoeuropiečių kalbų ankstesnę sandarą ir paaiškinti jų raidos procesus. Didelis žingsnis į priekį šiuo keliu yra naujoji Juri-jaus Stepanovo monografija.

Knygos autorius – labai plataus tyrinėjimų diapazono lingvistas, žinomas fundamentaliais darbais tiek kalbos teorijos, metodologijos, tiek ir baltų, slavų bei kitų indoeuropiečių kalbų istorinės gramatikos srityse¹. Naujoje monografijoje diachroninis sakinio tyrimas nuosekliai grindžiamas

¹ Iš jų pažymėtinos monografijos: Основы общего языкознания, Москва, 1975; Методы и принципы современной лингвистики, Москва, 1975; Имена, предикаты, предложения, Москва, 1981; В трехмерном пространстве языка, Москва, 1985; straipsnių serija Балто-славянская проблема. – Изв. АН, т. 35, № 1; т. 36, № 2; т. 37, № 4 (1976–1978).

sisteminiu požiūriu į kalbą, aiškiai apibrėžtais teoriniais bei metodiniais principais. Būdamas geras baltų kalbų žinovas, šioje knygoje, kaip ir kituose savo darbuose, autorius ne tik plačiai remiasi baltų kalbų duomenimis, bet daugeliu atvejų nurodo naujus jų aiškinimo ir interpretavimo būdus. Tai knyga, neabejotinai svarbi tolesnei baltistikos ir indoeuropeistikos pažangai.

Sintaksinis tyrinėjimo pamatas – sakinių struktūros modeliai (schemos) ir kiekvienam iš jų būdinga leksinė realizacija. Formalūs santykiai tarp sakinių modelių apibrėžiami transformacijomis, o santykiai tarp jų leksinės sudėties – perifrazėmis. Kintant transformaciniams santykiams, kinta ir modelių leksinė sudėtis bei morfologinė forma. Kadangi transformaciniai santykiai to paties tipo kalbose yra gana universalūs, knygoje daugiausia dėmesio skiriama perifrastiniams santykiams, kurie yra saviti atskiroms kalboms ir kalbų grupėms. Nagrinėjant tų santykių kitimą kuriama perifrastinė indoeuropiečių sakinio rekonstrukcijos teorija.

Pirmame knygos skyriuje (10–68) pagal šiuo metu populiarią požiūrį į vad. „aktyvinę“ ide. prokalbės sandarą postuluojami keturi svarbiausi sakinių tipai su kiekvienam tipui būdingiausia leksine sudėtimi: 1) inaktyvus subjektas – inaktyvus veiksmažodis („akmuo guli“), 2) aktyvus subjektas – aktyvus veiksmažodis („žmogus eina“), 3) aktyvus subjektas – aktyvus veiksmažodis – inaktyvus objektas („žmogus deda akmenį“), 4) aktyvus subjektas – aktyvus veiksmažodis – aktyvus objektas („karys žudo priešą“). Toliau išskiriamos kiekvienam tipui būdingiausios veiksmažodžių klasės: 1 tipui – perfecta tantum, 2 – activa tantum ir media tantum (pastarieji, autoriaus nuomone, iš pradžių žymėję tik žmogaus veiksmus). 3

tipas laikomas išvestiniu, susidariusiu išplečiant 1 tipą veikėjo forma arba jungiant 1 ir 2 tipus: „žmogus deda“ + „akmuo guli“ → „žmogus deda akmenį“. Tokios kontaminacijos pėdsakų autorius įžiūri lie. *merkti* : *mirkti* tipo veiksmažodžių bendro-se, tik balsių kaita besiskiriančiose šaknyse (43). 4 tipas neatitinka vad. „aktyvinėms“ kalboms būdingų modelių, tad autorius jį laiko naujesniu, atsiradusiu išplečiant 1 tipą ir iš pradžių reiškusiu maždaug „priešas žuvo nuo kario“. Tai motyvuojama graikų kalbos veiksmažodžių aktyvo formų vartojimu pasyvine reikšme (49–50), taip pat lietuvių kalbos veiksmažodžių *žudyti* – *žūti*, *marinti* – *mirti* ir pan. santykiu (53). Kiti sakinių tipai su inaktyviu subjektu („vanduo verčia namą“, „strėlė žudo karį“) taip pat laikomi išvestais iš pirmųjų arba jų variantais.

Aptardamas 1 ir 2 tipo sakinių predikatais einančias formas autorius išryškina senovinę priešpriešą tarp „aktyvo“ ir „statyvo“ (protoperfekto). Ide. perfektas būdingas 1 sakinio tipui, taigi jo pamatą turėjusi sudaryti struktūriškai beasmenė 3 asmens forma – nekaitomas predikatyvas, atitinkantis lie. *šalta* tipo bevardės giminės būdvardžius ir dalyvius (*eita*, *kurta* ir pan.). Suponuojama, kad su tokiais predikatyvais nuo seno buvę siejami deiktiniai vietos, laiko, asmens rodikliai, panašiai kaip lietuvių kalbos konstrukcijose *čia šalta*, *mano kurta*, *paukščių tupėta*. Remdamasis tomis pačiomis nederinamomis *-to formomis ir W.R. Schmalstiegas rekonstruoja seniausią ide. sakinio struktūrą².

Antrame ir trečiame knygos skyriuose (69–128) nagrinėjamas pagrindinių sakinio modelių realizavimas tolimoje ide. kalbų prokalbės praeityje. Grindžiama hipotezė, pagal kurią veiksmažodžio derinimui su subjektu ir objektu buvusios vartojamos įvardinės bei deiktinės dalelytės, vėliau virtusios morfologiniais formantais. Stengiamasi išvelgti archaišką sintaksinį derinimą tarp nominatyvo rodiklio -s (jau seniai siejamo su parodumuoju įvardžiu *so) ir sangražinio veiksmažodžio formanto, nurodančio veiksmo kryptį į subjektą. Sangražos pirminę reikšmę turėjusi ir dalelytė *re, prisijungusi prie pirminių perfekto formų. Panašiai ir perfekto formose su -u- (ved. *jajñáu*, lot. (g)nōu-i ir pan.) rekonstruojama subjektą nurodanti dalelytė *ue/u (randama ir 1 asmens įvardyje *ues). Tuo būdu sintaksiškai motyvuojamas perfekto formų susidarymas. Lietuvių kalbos adesyve su -k, žinomame iš Gervėčių šnektos, (*dukterik*) ir prielinksnyje *prieg* autorius randa tą pačią dalelytę *k^hom kaip graikų k. perfekto formose su -κ(α) (109). Dėl šio gretinimo norėtusi pasakyti, kad prielinksnio *prieg* enklitinė dalelytė yra ta pati *g(i)*, kuri prisišliejo ir prie kitų prielinksnių (plg. *nuog*, *ing*) ir vargu gali turėti ką bendra su perfekto formantu -k ar dalelytėmis gr. -κ(α), het. *kan*, lot. *cum*. Z. Zinkevičiaus minėtas panašus formų *dukterik* – *dukterip* santykis su *galėčiak* – *galėčiap* (< *galėčia-bi*) veikiau rodytų galimą fonetinę Gervėčių formanto -k kilmę³.

Anaforinę dalelytę, lyginamą su pr. *din*, lot. *dum*, av. *dim*, autorius įžiūri ir lietuvių bei latvių kalbų pusdalyvio, graikų

² W. R. S c h m a l s t i e g, A Lithuanian historical syntax, Columbus, 1987, 30–40, 128–142.

³ Z. Z i n k e v i č i u s, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, I, Vilnius, 1980, 260.

veiksmožodinių prieviksnių su $-\delta\alpha$, $-\delta\alpha$, $-\delta\eta\nu$ ir lotynų gerundijaus formose. Manoma, kad kitados pusdalyvis buvęs nekaitoma casus indefinitus forma, o formantas $-dam$ susidaręs iš anaforinės dalelytės su d , nurodančios į subjektą ar objektą, ir negyvų daiktų klasės požymio $*-m$. Taigi iš pradžių pusdalyvio prototipas galėjęs sakinyje asocijuotis ir su subjektu, ir su objektu, vėliau buvęs imtas derinti su subjektu, o paskui (tarmėse) vėl prarandęs derinimą (118–123). Tokia pusdalyvio istorija nėra lengvai įtikima. Prūsų *din* ir lotynų gerundijaus vien objektinė vartoseną ne padeda, o veikiau trukdo sieti su jais pusdalyvį – neabejotinai subjektinę formą. Be to, lietuvių ir latvių kalbos rodo pusdalyvio ryšį tiek su kaitomais $*-mo-$ dalyviais, tiek ir su $-da$ prezenso formomis (*skelda, skauda* ir pan.)⁴. Laikyti pusdalyvį labai archaišku trukdo jo buvimas tik lietuvių ir latvių kalbose ir santykis su senesnėmis $*nt$ dalyvių formomis senuosiuose lietuvių kalbos raštuose bei tarmėse.

Ketvirtame skyriuje (129–168) plėtojama perifrastinė (diatezinė) linksnių teorija, verta atidaus sintaksės tyrinėtojų dėmesio. Pagal ją linksnių reikšmės apibrėžiamos remiantis ne pavieniais sakiniais ar jų tipais, bet tam tikram tipui būdinga minimalia sakinio perifrazių ar transformacijų sistema, sąlygojama veiksmožodžio diatezės. Tą sistemą turi sudaryti bent 3 nariai. Pavyzdžiui, sakiniai (1) *Žmogus skaldo* ir (2) *Medis skyla* nusako tam tikrą situaciją, o sakinyje (3) *Žmogus skaldo medį* yra jų sumuojanti, galinė perifrazė (131, 137). Tokioje sistemoje nominatyvas apibrėžiamas kaip dvinario sakinio su asmenuojamu aktyvo veiksmą-

⁴ Apie tai plg. dar W. S m o c z y ņ s k i, On the Balto-Slavic present stems in $-d\ddot{o}$. – Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, München, 1987, 197–212.

žodžiu subjektas. Panašiai per paprasčiausių dvinarių sakinių perifrazes apibrėžiamos ir kitų linksnių funkcijos, kurios toliau imamos pagrindu istorinei rekonstrukcijai. „Išskiriamos linksnių funkcijos kartu atskleidžia įvairius savo šaltinius. Kiek kiekvienas šaltinis yra kilęs iš tam tikro kalbos evoliucijos periodo, tiek apibūdinami funkciją kartu gauname nuorodą į atitinkamą gramatikos, iš dalies ir leksikos sluoksnį” (151).

Panašų rekonstrukcijos būdą yra bandę taikyti transformacinės gramatikos kūrėjai, tačiau autoriaus teikiamasis yra subtilesnis tuo, kad atsižvelgiama į sintaksinių struktūrų leksinę sudėtį ir veiksmožodžio diatezę. Remiantis sinchroniškai nustatomais konstrukcijų tarpusavio santykiais, jų paradigmomis, keliamos hipotezės apie jų ankstesnę būklę. Pavyzdžiui, kadangi minėtas (3) sakinyje yra išvedamas iš (1) ir (2), suponuojama jo kilmė iš pastarųjų, jungiamų per bendrą narį: antrojo sakinio subjektas trečiajame „pažeminamas” iki objekto. Pirmykštis sakinių jungimo markeris $*-om$ vėliau virstąs akuzatyvo formos rodikliu (160–161). Panašiai iš dviejų primityvesnių sakinių su bendru nariu kildinamas dvejetainis galininkas (*Jį rado + Jis <buvo> girtas* → *Jį rado girtą* 157), lotynų accusativus cum infinitivo (*Video fratrem + Frater venit* → *Video fratrem venire* 163–164), baltų ir slavų vardininkas su bendratimi (rus. *Мне есть <надобъ> земля + Земля есть <надобъ> пахати* → *Мне земля есть <надобъ> пахати* 164–165)⁵.

⁵ Plačiau apie tai žr. Ю.С.С т е п а н о в, Оборот *Земля пахать* и его индоевропейские параллели. – Изв. АН, т. 43, № 2, 128–143.

Sudėtingesnės struktūros sąsaja su dviem ar daugiau paprastesnėmis struktūromis, be abejo, padeda geriau suprasti jų diachroninius ryšius. Tačiau šio principo neturėtume tapatinti su realiu istoriniu procesu. Kalbos raidoje dažniau matome sudėtingesnių struktūrų prastinimą bei pergrupavimą. Tad neturime pamato manyti, jog indoeuropiečių prokalbės sakinio sandara būtų buvusi daug paprastesnė, primityvesnė negu dabartinių kalbų.

Penktajame skyriuje (169–224) pagal minėtus sintaksinės rekonstrukcijos principus aptariama baltų, slavų ir kitų giminiškų kalbų veiksmažodžio paradigmų raida. Apibendrinamas savo atliktus veiksmo ir tranzityvumo kategorijų diachroninius tyrinėjimus autorius konstatuoja, kad pirminė aktyvumo – inaktyvumo priešprieša baltų ir slavų kalbose rutuliojasi skirtingomis kryptimis: baltų kalbose jos pagrindu susidarė tranzityvinių (kauzatyvinių) - intranzityvinių, o slavų kalbose eigos - įvykio veiksmo veiksmažodžių opozicijos. Šios opozicijos abiejose kalbų grupėse istoriškai susijusios, turinčios bendrą prototipą, tačiau baltų kalbose veiksmą linkstama traktuoti objekto/subjekto, o slavų – veiksmo ribotumo/neribotumo požiūriu. Apofoninėse veiksmažodžio paradigmose tranzityvumas ir trukmė (eiga) nuo seniausių laikų buvę reiškiami TeRT tipo šaknimis, vėliau apibendrintomis prezen-sui (*bėrti, skėlti, mėrti*), o intranzityvumas ir netrukė – TRT tipo šaknimis (*birti, skalti, mūrkti*), būdingomis perfektui (medijus, autoriaus nuomone, šioje opozicijoje turėjo tarpinį, „šarnyrinį“ vaidmenį). Aptaręs šių opozicijų raidą įvairiose veiksmažodžių paradigmose, autorius prieina išvadą, kad baltų kalbos čia yra išlaikiusios senesnę būklę negu slavų ir sakiniai su formaliai išreikšta tranzityvinių – intranzityvinių veiksmažodžių priešprieša yra arti-

mesni pirminiams indoeuropiečių sakinio tipams (223–224).

Knygoje pateikta veiksmažodžio diatezių raidos analizė – reikšmingas indėlis į baltistiką ir indoeuropeistiką. Kadangi ji grindžiama neabejotinai fundamentalia sakinių su aktyvaus veiksmo ir būsenos veiksmažodžiais priešprieša, jos rezultatai yra svarbūs nepriklausomai nuo to, ar pripažįstame tipologinę hipotezę apie indoeuropiečių sakinio sandaros „aktyvinę“ praeitį.

Paskutiniame knygos skyriuje (225–233) rašoma apie žodžių tvarką ir sakinio intonaciją. Nurodyti sunkumai, kurių kyla bandant žodžių tvarkos kitimus ir su jais susijusius sintaksinius bei morfologinius procesus aiškinti bendromis tipologinėmis schemomis. Autorius siūlo kreipti daugiau dėmesio į sakinio intonacinį bei ritminį skaidymą ir tuo pagrindu naujai aiškina lietuvių ir latvių veiksmažodžio *būti* 3 asm. formos lie. *yrà*, la. *ir* kilmę. Skiriama dviejopa jungties pozicija sakinyje: 1) „silpnoji“, emfatiškai nepabrėžta, kurioje veiksmažodis *ėst(i)* ėjo tik jungtimi ir 2) „stiprioji“ pozicija, kurioje jis turėjo egzistavimo reikšmę, t.y. reiškė „būti iš tikrųjų“. Turinti kirčiuctą poziciją forma *ėsti* buvusi sustiprinta enklitine dalelyte *ir*: (*jis*) *ir ėsti*. Ši samplaika ilgainiui suaugusi, sutrumpėjusi ir gavusi tematinio asmenavimo galūnę *-a*, t.y. **irėst(i) > *irè > *irà*. Šaknies balsis *i-* pailgėjęs pagal veiksmažodžių *yra* „plyšta“ ar *býra* < **binra* pavyzdį⁶. Neigiamosios 3 asm. formos *nèrà*

⁶ Šis aiškinimas kiek skiriasi nuo ankstesnio autoriaus požiūrio į *yrà* kilmę iš jungtuko *ir*, žr. *Baltistica*, VI(2), 1970, 193–196; naujasis aiškinimas plačiau argumentuojamas *Baltistica*, XXI (1), 1985, 4–13.

susidarymas aiškinamas kitaip: joje įžiūrima klausiamoji dalelytė *ar* arba *er* (etimologiškai susijusi su *ir*), t.y. *nèrà* < **ne-er* // *ne-ar* +*a*; galūnė *-a* čia esanti perkelta iš teigiamosios formos *yrà*. Tipologiškai lie. *nèrà* gretinama su la. *ne-vai-d*, kur į formą įeina atitinkamos reikšmės klausiamoji dalelytė *vai* „ar“. Šis plačiai motyvuotas aiškinimas vis dėlto kelia abejonių. Greta gausiai paliudytos nesutrumpėjusios formos *est(i)* nėra lengva paaiškinti suponuojamos formos **irest(i)* sutrumpėjimą, vartimą **ire*, ypač kirčiuotoje pozicijoje. Neigiamoji forma *nèrà* pagal balsį *é* gali būti gretinama su lie. tarm. *nèsù* < **ne-esu*, *něsti* < **ne-esti* (plg. dar Kuršaičio *ěsame*, *ěsate*). Antra vertus, *nèrà* neatsie-

jama nuo *tèrà* < **te-yrà*, *bèrà* < **be-yrà*, *nebèrà* < **ne-be-yrà*. Tai rodo gana aki-vaizdų *nèrà* atsiradimą kontrakcijos būdu iš formos *ne-yrà*, beje, Z.Zinkevičiaus pateiktos iš Zarasų⁷. Taigi išskirti formose *yrà* ir *nèrà* skirtingų dalelyčių neturime pakankamo pamato.

Apskritai Jurijaus Stepanovo monografija yra nauja baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų istorinės sintaksės tyrinėjimų pakopa. Apmąstyti joje apibendrintus didelio darbo rezultatus būtina kiekvienam istorinės gramatikos tyrinėtoji. Tai knyga, dar sykių patvirtinanti baltų kalbų svarbą indoeuropiečių sakinio sandaros rekonstrukcijai.

Vytautas Ambrazas

⁷ Z.Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, Vilnius, 1966, 127.